

**Կ. ՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1863-1866 թթ.**

XIX դարում հայ իրականության մեջ սահմանադրական-խորհրդարանական գործունեության առաջին քայլ կարելի է համարել 1860 թ. արևմտահայերի Ազգային սահմանադրությունը: Պետականության բացակայության պայմաններում Կ. Պոլսի հայ համայնքը կարողանում է կազմակերպել իր գոյությունը և Ազգային ժողովի միջոցով ընդունել օրենքներ, կանոններ: Դրանք ներքին օգտագործման համար էին, սակայն կարևոր նշանակություն ունեցան արևմտահայության մեջ հարաբերությունների կարգավորման, որոշակի չափանիշներ հաստատելու համար:

1863 թ. մարտի 17-ին, երեք տարի ձգձգելուց ու բազմաթիվ վերափոխություններից հետո, Բ. Դուռը հաստատեց Ազգային սահմանադրությունը և հանձնեց Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանին՝ ի գործածության:

Անշուշտ, զգալի տարբերություններ կային 1860 և 1863 թթ. սահմանադրությունների միջև: 1863 թ. Սահմանադրության մեջ առավել ընդգծված էր նրա կանոնադրական բնույթը, նվազեցվել էր պատրիարքի, եկեղեցու և հոգևորականության դերն Ազգային ժողովում: Տարբերություններ կային նաև 1863 թ. Սահմանադրության հայերեն ու թուրքերեն տեքստերի միջև¹:

Սահմանադրության ամենամեծ թերությունն այն էր, որ չէր ապահովում արևմտահայերի կյանքի ու գույքի անվտանգությունը և, ինչպես բելգիացի իրավաբան Ս. Գ. Ռոլեն-Ժեկմենն է նշում, Սահմանադրության մեջ «ամեն ինչ կա, բացառությամբ

¹ 1860 և 1863 թթ. սահմանադրությունների տարբերությունների մասին տես Մարտիան, Հայկական խնդիրն և Ազգային սահմանադրությունը Թուրքիայում (1860-1910), հ. Ա, Թիֆլիս, 1912, էջ 39-42: Խառատյան Ա., Դարձյալ արևմտահայերի Ազգային սահմանադրության մասին, - Պատմա-բանասիրական հանդես, Ե., 2008, N 2 (178), էջ 86-88:

այն կետի, որին կարող էր հենվել հայը, որպեսզի թույլ չտար քրդին՝ խլելու նրա ոչխարը, բեյին՝ բռնաբարելու նրա աղջկան և ամայացնելու նրա հոգը, հարկահավաքին՝ նույն հարկը երկու կամ երեք անգամ պահանջելուն, այսինքն՝ ամեն ինչ, բացի այն հրահանգից, որ կարող էր իրականում երաշխիք հանդիսանալ ընդդեմ թուրքական կառավարության ամենաթողության»¹:

1863 թ. Սահմանադրության վավերացման մասին սուլթանական կառավարությունը տեղեկացրեց Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքական տեղապահ Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս Սաղաքյանին:

1863 թ. մարտի 23-ին Ազգային ժողովի տասնմեկերորդ նիստում² ութսունհինգ երեսփոխանների ներկայությամբ հանդիսավոր կերպով հրապարակվեց Սահմանադրության վավերացման լուրը: Նույն օրն Ազգային ժողովը հաստատեց վավերացված Սահմանադրությունը, շնորհակալական ուղերձ հղեց Բ. Դռանը, նաև որոշեց կազմել նոր հանձնաժողով Սահմանադրության հիման վրա ընտրություններ կատարելու համար:

Մարտի 26-ին տեղի ունեցավ հանձնաժողովի տասն անդամների ընտրության քվեարկությունը³: Ազգային ժողովի երեսփոխանների ընտրությունները մայրաքաղաքում ավարտվեցին սեպտեմբերի սկզբին⁴:

Սեպտեմբերի 20-ին, Ազգային պատրիարքարանի մեծ սրահում, պատրիարքի տեղապահ Ստ. Սաղաքյանի նախագահությամբ և ութսուն երեսփոխանների մասնակցությամբ հրավիրվեց Սահմանադրության հիման վրա ընտրված Ազգային ժողովի առաջին նիստը: Սինչն Ազգային Վարչության անդամների

¹ Ролан-Жекмен М.Г., Армения, армяне и трактаты, - Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г., М., 1896, с. 19:

² 1860-1863 թթ. ընթացքում գումարվել է Ազգային ժողովի 10 նիստ, որից վերջինը՝ տասներորդը հրավիրվել էր 1862 թ. փետրվարի 20-ին Սահմանադրությունը վերաքննելու նպատակով հանձնաժողով ստեղծելու համար:

³ Տե՛ս Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, Կ. Պոլիս, 1860-1870, էջ 87:

⁴ Տե՛ս Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. Գ, Էջմիածին, 2001, էջ 4700:

ընտրությունը, որոշվեց ժամանակավոր ատենապետ ընտրել երեսփոխաններից տարիքով ավագին՝ Յաղուպ Էֆենտի Յաղուպյանին, իսկ ատենադպիր՝ տարիքով ամենակրտսերին՝ Գրիգոր Օտյանին: Այնուհետև ընտրվեցին նաև Դիվանի անդամները. ատենապետ՝ Մերովքե Վիչենյան (Մերվիչե), ատենադպիր՝ Գրիգոր Օտյան, իսկ փոխատենապետի, փոխատենադպիրի, Քաղաքական ու Կրոնական ժողովների անդամների ընտրությունները կատարվեցին սեպտեմբերի 23-ին և 27-ին¹: Ազգային վարչության կազմն երկամյա ժամկետում անփոփոխ մնաց՝ չնայած Քաղաքական ու Կրոնական ժողովների անդամներից շատերն անընդհատ հրաժարական էին տալիս, նորերն էին ընտրվում:

Ազգային ժողովը 1863 թ. հոկտեմբերի 12-ին ձեռնամուխ է լինում Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի ընտրությանը, որովհետև երկու տարի շարունակ տեղապահն էր իրականացնում պատրիարքի գործառույթները²:

Ատենապետն Ազգային ժողովին է ներկայացնում Սահմանադրության՝ պատրիարքի ընտրությանը վերաբերող 2-րդ հոդվածը, ըստ որի՝ տեղապահը Կրոնական ժողովին է ներկայացնում Թուրքիայում գտնվող եպիսկոպոսների ընդհանուր ցուցակը, իսկ Կրոնական ժողովն եկեղեցական ժողով է գումարում, գաղտնի քվեարկությամբ կազմվում է պատրիարքի թեկնածուների ցուցակը, որից Քաղաքական ժողովն ընտրում է հինգ թեկնածու: Բոլոր ցուցակները ներկայացվում են Ազգային ժողովին: Վերջինս իրավունք ունի Քաղաքական ժողովի կազմած ցուցակից դուրս մնացած եպիսկոպոսի օգտին քվեարկել, սակայն Եկեղեցական համագումարը ժողովի կազմած ցուցակում չընդգրկված այլ հոգևորականի չէր կարող ընտրել³:

Պատրիարքի ընտրությունը կատարվում է Սահմանադրության ոգուն համապատասխան: Առավելագույն քվե ստացած եր-

¹ Տե՛ս Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, էջ 93-95:

² Պատրիարք Սարգիս Գոյումճյանը հրաժարական էր տվել 1861 թ. հոկտեմբերին (տե՛ս Օրմանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 4666):

³ Տե՛ս Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, 1860-1870, էջ 98-99:

կու թեկնածուներից (Զմյուռնիայի հոգևոր առաջնորդ Պողոս արքեպիսկոպոս Թաթթաքյան, Վանի հոգևոր առաջնորդ Իգնատիոս արքեպիսկոպոս Գազմաճյան) հիստունութ քվեով Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք ընտրվեց Պողոս արքեպիսկոպոս Թաթթաքյանը¹:

Ազգային ժողովի 1863 թ. նոյեմբերի 7-ի նիստում պատրիարք Թաթթաքյանը հանդիսավոր կերպով երդվում է «Տերութեան և Ազգին հաւատարիմ մնալու և Սահմանադրութեան անթերի գործադրութեանը հսկելու»², նաև ակնկալում է Ազգային ժողովի ու ժողովրդի աջակցությունը Սահմանադրության իրագործման համար. «...Ազգը զիս իրեն զլուխ կամ նաւապետ կանուանէ, բայց նաւու մը բարւոք կառավարութեանը համար հմուտ ղեկավարի եւ աշաւորջ գործակիցներու կը կարօտի նաւապետը, ուստի այս Ազգային նաւը մրրիկներէ զերծ պահելու եւ անվնաս նաւահանգիստը հասցնելու համար Պատկառելի Ժողովոյդ օժանդակութեանը կը դիմեմ... Ազգին բարւոք Վարչութիւնն ու յառաջադիմութիւնը՝ Սահմանադրութեան անթերի գործադրութենէն կախեալ են եւ առանց անթերի գործադրութեան՝ Սահմանադրութիւնը մեռեալ տառ մը համարելու է»³:

Սահմանադրության գործադրման առաջին շրջանում Ազգային ժողովում քննարկվել են տարբեր հարցեր (Երուսաղեմի պատրիարքի ընտրության ու կանոնադրության, ազգային տուրքի, Էջմիածնի, Սսի, Աղթամարի կաթողիկոսների ու այլ հարցեր), փորձ է արվել դրանց լուծում տալ, չնայած որ գրեթե բոլոր կարևորագույն հարցերն անլուծելի են մնացել, և երևի թե դրանց նշանակությունը կայացել է նրանում, որ հասարակական կարծիքն ու միտքը բևեռել է դրանց վրա⁴:

Այս ընթացքում Ազգային ժողովում քննարկված հարցերից մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում «ազգային տուրքի» հար-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 101:

² Նույն տեղում, էջ 105:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նառատյան Ա., Դարձյալ արևմտահայերի Ազգային սահմանադրության մասին, էջ 89:

ցը: Սահմանադրության համաձայն՝ յուրաքանչյուր հայ պետք է ըստ իր կարողության տարեկան տուրք վճարեր: Տուրքը բաժանվում էր 2 տեսակի՝ ընդհանուր, որի գումարը որոշում էր Քաղաքական ժողովն ու ներկայացնում Ազգային ժողովի հաստատմանը, և մասնավոր, որը հավաքվում էր Թաղային խորհուրդների կողմից՝ թաղի կարիքները հոգալու համար: Յուրաքանչյուր անձի համար իր կարողության չափով տուրք վճարելու պարտավորությունից բացի, Սահմանադրությունը սահմանում էր նաև տարեկան 75 դուրուշ ազգային տուրք՝ ակտիվ ընտրական իրավունք ունեցող (քսանհինգ տարին լրացած, օսմանահպատակ) անձանց համար:

Ազգային տուրքի հարցը քննարկվում է Ազգային ժողովի չորրորդ և հինգերորդ նիստերում (1864 թ. մայիսի 8-ին և հունիսի 26-ին)¹: Ինչպես իրավացիորեն նշում է Աատմը, քննարկման ժամանակ տեղի են ունենում «անվերջ վեճեր, երկպառակություններ, օրակարգեր, փայլուն, օղային ծրագրեր ու առաջարկություններ, քննադատություններ, բայց երբե՛ք գործնական աշխատանք ու արդիւնք»²: Ի վերջո, Ազգային ժողովը, առանց քննելու երևմուտքի մանրամասները, հաստատում է տուրքի հարցը հետևյալ կետերով.

1. Ազգային տուրքի գումարը հավաքել 400 հազար դուրուշ:

2. Տուրքի բաշխման ու հավաքման կարգը հաստատել ոչ թե Քաղաքական ժողովի, այլ այդ նպատակով կազմված Հանձնաժողովի տեղեկագրով:

Ազգային ժողովի ատենագրությունները, Քաղաքական ժողովի տեղեկագրերը, մամուլի (հատկապես «Մեղուի») հրապարակումները³ վկայում են, որ Ազգային վարչությունը միշտ էլ դժվարություններ է ունեցել տուրքի հավաքման հարցում: Թեև ոլտշ քայլեր էին ձեռնարկվում, տարբեր հանձնաժողովներ էին

¹ Տե՛ս Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, էջ 107-130:

² Աատմ, Ազգային Սահմանադրութիւնը, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 85:

³ Տե՛ս Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, 1860-1870, էջ 115-117, 121-125: «Մեղու», 1865, N 263, էջ 65-67, N 264, էջ 76-80, N 265, էջ 83-86, N 266, էջ 93-95:

վում, տեղեկագրեր կազմվում, բայց ապարդյուն: Դրա համար Քաղաքական ժողովը մեղադրում էր ժողովրդին, որ վերջինս չի ցանկանում կատարել իր պարտավորությունն ու տուրք վճարել: Իրականում, Ազգային ժողովի որոշումները տուրքի բաշխման ու հավաքման վերաբերյալ հիմնականում չէին կիրառվում արևմտահայության սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակի պատճառով: Շատ հաճախ թաղերում ակտիվ ընտրական իրավունք ունեցողներն ի վիճակի չէին լինում անգամ 75 դուրուշ վճարել ու մասնակցել երեսփոխանական ընտրություններին: Ելնելով ընտրությունների արդյունքներից՝ առաջարկվում է փոխել հարկատվության ձևը: Նախկին ձևի փոխարեն, երբ հարկատուները չորս կարգի էին բաժանվում¹, այժմ առաջարկվում է նրանց տաս կարգի բաժանել. առաջինը պետք է վճարեր 5, տասներորդը՝ 500 դուրուշ, իսկ ընդհանուր գումարը կազմելու էր 400 հազար դուրուշ:

Չնայած Քաղաքական ժողովի գործադրած ջանքերին, այնուամենայնիվ, Ազգային ժողովում օրենքի սահմաններում երբեք բյուջե չի կազմվել, գործադրվել ու վերահսկվել:

1863-1866 թթ. Ազգային ժողովում քննարկված կարևորագույն հարցերից էր Երուսաղեմի հարցը: Հայտնի է, որ վերջինս էլ առիթ դարձնելով՝ սուլթանական կառավարությունը դադարեցրել էր 1860 թ. Սահմանադրության գործադրումը:

Նշենք, որ Ազգային ժողովը գրեթե իր ամբողջ գործունեության ընթացքում զբաղվել է Երուսաղեմի պատրիարքության հարցով: 1863 թ. Սահմանադրության մեջ հեղինակները «Պատրիարք Արքայ Երուսաղեմի» գլխի յոթ հոդվածներում ճշտել էին Ազգային Վարչության դերն այս հարցում, և Ազգային ժողովը փորձում էր վերջ տալ Երուսաղեմում տիրող խառն իրավիճակին ու օրինական հունի մեջ դնել նրա գործունեությունը:

Երուսաղեմի պատրիարքական ընտրության և Կանոնագրի հարցով Ազգային ժողովն սկսում է զբաղվել Թաթթաքյանի՝ Կ.

¹ 1861 թ. տուրքի վճարման կարգի մասին տե՛ս Նաջարյան Մ., Կ. Պուլի Հայոց Ազգային ժողովի գործունեությունը 1860-1863 թթ., - Հայոց պատմության հարցեր (Գիտական հոդվածների ժողովածու), N 11, Ե., 2010, էջ 115:

Պոլսի հայոց պատրիարք դառնալուց անմիջապես հետո, բայց քանի որ նիստերի ժամանակ երեսփոխանների սահմանված քանակ չէր ապահովվում, հարցի լուծումը հետաձգվում էր: Ըստ Սահմանադրության՝ նախ պետք է լուծվեր Կանոնագրի հարցը, հետո միայն պատրիարքի ընտրություն կատարվեր: Ելնելով խնդրի կարևորությունից՝ Ազգային ժողովը առաջնահերթ որոշեց պատրիարքի ընտրություն կատարել: Համապատասխան հրահանգներ են ուղարկվում Երուսաղեմ, այնտեղ կազմվում է տեղեկագիր և ուղարկվում Կ. Պոլսի¹:

Հարցը քննարկվում է Ազգային ժողովի չորրորդ նիստում: Արդեն յոթերորդ նիստում (օգոստոսի 14-ին) Ազգային ժողովը քվեարկության արդյունքում Երուսաղեմի աթոռի օրինավոր պատրիարք է հռչակում Եսայի վարդապետ Կարապետյանին: Փաստորեն, երկար ժամանակ տևած «ներսեն-դուրսեն» պայքարն² ավարտվում է «ներսենականների» հաղթանակով:

Մամուլը, հատկապես «Մեղուն», ուշադիր հետևում էր տեղի ունեցող իրադարձություններին և հույս էր հայտնում, որ Եսայի պատրիարքը, տեսնելով «իբր նախորդին համար ազգին ըրած զանգատները, կը խելամտէ՝ ի հարկէ լավ աշխատի»³:

Արդեն հաջորդ նիստում, 1865 թ. փետրվարի 19-ին, սկսվում է Երուսաղեմի վանքի Կանոնագրի քննարկումը, որը շարունակվում է մի քանի նիստ⁴: Այդ ընթացքում քննարկվում են Կանոնագիրն ու Երուսաղեմի պատրիարքի հղած դիտողությունները: Վերջինս չէր ընդունում Կանոնագրի մի քանի հոդվածներ և առաջարկում էր փոխել դրանք: Այս մասին Մ. Մամուրյանը

¹ Տե՛ս Օրմանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 4705:

² Սահմանադրությամբ ստեղծված Հոգևոր խորհրդի որոշմամբ Երուսաղեմի պատրիարքի թեկնածությունն առաջադրվելու էր դրսից, իսկ Երուսաղեմի միաբանությունը խնդրում էր պատրիարք ընտրել ներսից: Հենց այս հոդի վրա էլ սկսվում է «ներսեն-դուրսեն» պայքարը (Խառատյան Ա., Դարձյալ արևմտահայերի Ազգային սահմանադրության մասին, էջ 89: Նաչարյան Մ., Կ. Պոլսի Հայոց Ազգային ժողովի գործունեությունը 1860-1863 թթ., էջ 117-120):

³ «Մեղուն», 1865, N 261, էջ 50:

⁴ Տե՛ս Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, էջ 150-206:

գրում է, թե Երուսաղեմի պատրիարքը «...ազգային ժողովներուն գլխին վրայ մուրճի պէս կ' իջնէ ե կ' սպառնայ որ կանոնին այս կէտը ընդունելու կամ չընդունելու ազատ է...»¹: Տեղի են ունենում վիճաբանություններ, հատկապէս մի քանի հարցերի շուրջ (օրինակ՝ Երուսաղեմի պատրիարքին Կ. Պոլիս հրավիրել Կանոնագիրը քննարկելուց հետո, թե պատրիարքը ներկա պետք է լինի քննարկումներին, որտեղ պետք է երդվի Երուսաղեմի պատրիարքը՝ Կ. Պոլսում, թե՝ Երուսաղեմում, վանքի՝ տուրք տալու հարցը ե այլն): Ի վերջո, Երուսաղեմի միաբանության ե Կ. Պոլսի պատրիարքության հարաբերությունները կանոնակարգելու ե հետագայում խոռովություններից խուսափելու համար 1865 թ. մարտի 19-ին Ազգային ժողովը հաստատեց Կանոնագիրը, որում հստակեցվում էին պատրիարքի ընտրության կարգը, միաբանության ընդհանուր ժողովի իրավասությունները, միաբանների իրավունքներն ու պարտականությունները: Նույն օրը Ազգային ժողովում տեղի է ունենում նաեւ Եսայի պատրիարքի երդման արարողությունը. «Առաջի Աստուծոյ եւ ի ներկայութեան Ազգիս, որ Սահմանադրապէս ներկայացած է այս Ժողովին մէջ, ուխտեմ՝ հաւատարիմ մնալ Տէրութեան եւ Ազգիս, եւ հսկել բոլորով սրտիս Ս. Երուսաղեմի Կանոնադրութեան անթերի գործադրութեանը»²: Հարցն առժամանակ փակվում է:

1863-1866 թթ. Ազգային Վարչությունը լրջորեն զբաղվում է երեք կաթողիկոսների (Էջմիածնի, Սսի, Աղթամարի) հարցով: Ազգային ժողովի 1865 թ. դեկտեմբերի 24-ի նիստում (քսաներորդ նիստ) քննարկվում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության խնդիրը:

Հարցը նրանում էր, որ օգոստոսի 22-ին վեցամյա հայրապետությունից հետո մահացել էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մատթեոս Ա-ն: Էջմիածնի Սինոդի կողմից պաշտոնազուրկ էին

¹ Մամուրյան Մ., Հայկական նամականի, Զմյուռնիա, 1872, էջ 50: «Ծաղիկ», 1865, N 106, էջ 376:

² Ատենագրությունը Ազգային ժողովոյ, 1860-1870, էջ 206:

ուղարկվել Քաղաքական ու Կրոնական ժողովներին¹, որոնցում նշված էր, որ կաթողիկոսական ընտրությունը կայանալու է 1866 թ. սեպտեմբերի 17-ին, որին մասնակցելու համար պետք է պատգամավորներ մեկնեն Էջմիածին:

Կաթողիկոսի ընտրության հարցը սուր վիճաբանության տեղիք տվեց: Հասկապես 1865 թ. դեկտեմբերին տեղի ունեցած նիստերում Ազգային ժողովը պայքար է սկսում 1836 թ. մարտի 11-ին Ռուսաստանի Նիկոլայ Ա ցարի կողմից հաստատված եկեղեցական կանոնադրության՝ «Պոլոժենիեի» դեմ: «Պոլոժենիեի» 13-րդ հոդվածով նախատեսվում էր, որ կաթողիկոսի ընտրությանը մասնակցելու համար յուրաքանչյուր թեմ աշխարհիկ և հոգևոր մեկական պատգամավոր էր ուղարկելու Էջմիածին, իսկ Ազգային Սահմանադրության 60-րդ հոդվածի համաձայն՝ Ազգային ժողովն էր իրավասու ընտրել հայոց կաթողիկոսին: Այս հարցի շուրջ խնդիրներ են առաջանում: Ելույթ են ունենում խորեն վարդապետ Գալֆայանը, Ներսես եպիսկոպոս Վարժապետյանը: Վերջինս կարծում էր, որ պետք է հանձնաժողով կազմել, ուսումնասիրել ընտրության կարգը, նաև պարզել Մայր Աթոռի՝ Սսի ու Աղթամարի հետ ունեցած հարաբերությունները, իսկ Գալֆայանը գտնում էր, որ Ազգային ժողովը չպետք է կաթողիկոսության վերաբերյալ օրենքներ ընդունի, այլ միայն պետք է մասնակցի ընտրությանը: Որոշվում է ընդունել Վարժապետյանի առաջարկը, կազմվում է հանձնաժողով (աշխարհիկ և հոգևոր 4-ական գործիչներից), որը, աշխատելով հինգ ամիս, 1866 թ. մայիսի 27-ին ներկայացնում է տեղեկագիր, որում մանրամասն վերլուծված էին «Պոլոժենիեի» հոդվածները, նրա համապատասխանությունն ազգային ավանդույթներին, Ազգային Սահմանադրությանը²:

¹ Պաշտոնագրերն ուղարկվել էին սեպտեմբերի 11-ին, սակայն Կ. Պոլիս էին հասել նոյեմբերի 19-ին՝ երեք ամիս ուշացումով:

² Տեղեկագրի քննարկման մասին մանրամասն տե՛ս Առեւտրաբանությանը Ազգային ժողովոյ, 1860-1870, էջ 290-314, Օրմանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 4750, Մարուխան, նշվ.

Երկարատև քննարկումներից հետո, 1866 թ. հուլիսի 22-ին Ազգային ժողովը որոշում է կաթողիկոսության ընտրությանը ներկայացուցչական ձևով մասնակցել, այսինքն՝ Ազգային ժողովի զավառները ներկայացնող երեսփոխանների միջոցով վերջնական ընտրություն է կատարում և էջմիածին ներկայացնում մեծամասնություն ստացած ընտրելիների եռանուն ցանկը¹: Ազգային ժողովի կողմից ընտրված երկու պատգամավորները (Ներսես եպիսկոպոս Վարժապետյան, Հակոբ Էֆենդի Նորատունկյան) հրահանգ են ստանում էջմիածնում տեղի ունենալիք ընտրությունների ժամանակ Արևմտյան Հայաստանի 65 վիճակների 130 ձայները տալ եռանուն ցուցակի թեկնածուներից մեկին: Կաթողիկոսի ընտրության համար առավելագույն քվե ստացած երեք թեկնածուներն էին՝ Կ. Պոլսի նախկին պատրիարք, Պրուսայի հոգևոր առաջնորդ Գևորգ արքեպիսկոպոս Քերեստեճյանը, Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդ Իգնատիոս արքեպիսկոպոս Գազմաճյանը, Երուսաղեմի պատրիարք Եսայի արքեպիսկոպոս Կարապետյանը, որոնցից առավելագույն ձայներ է հավաքում Գևորգ արքեպիսկոպոս Քերեստեճյանը (ապագա Գևորգ Դ կաթողիկոսը), որին Մ. Օրմանյանը համարում է Հայոց միակ բացարձակ ընտրելին²:

1866 թ. հուլիսի 22-ին Ազգային ժողովը որոշում է ընդունում նաև Ասի ու Ադթամարի կաթողիկոսությունների վերաբերյալ: Անվավեր է ճանաչվում Ադթամարի Խաչատուր և Մսի Նիկողոս եպիսկոպոսների կաթողիկոսությունը, քանի որ նրանք

աշխ., էջ 39-42, Իզմիրլեան Մ., Հայրապետության Հայաստանեայց եկեղեցույ և Սիսու Ադթամար, էջմիածին, 2008, էջ 174-186:

¹ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր N 3721, էջ 60ա:

² Տե՛ս Օրմանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 4756: Թե՛ն Օրմանյանը Գևորգ Քերեստեճյանին համարում է միակ բացարձակ ընտրելին, նշենք, որ երեսփոխաններից շատերը դեմ էին հրա թեկնածությանը: Մասնավորապես Մարկոս Աղաբեկյանը 1866 թ. օգոստոսի 10-ին «Ծիլն Աւարայրի» հանդեսում հայտարարություն էր գրել, որ դեմ է այդ ընտրությանը և բողոքում էր Ազգային ժողովի 29 երեսփոխանների ու նրանց ընտրող ժողովրդի կողմից, որոնք իրենց «չկամեցողությունը հայտնեցին Գևորգին՝ Եսայուն քուէ տալով» (Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 332, ց. 1, գ. 535, թ. 1-4):

ապօրինաբար էին ստանձնել իրենց պաշտոնները¹: Պողոս Թաթաքյան պատրիարքն էլ շրջաբերական կոնդակով անարժան է ճանաչում երկու կաթողիկոսներին²: Սակայն հարցը սրանով չի լուծվում. պայքարը տևում է մի քանի տարի՝ վերածվելով իշխանությունների և թեմականների միջև անիմաստ վեճի, որի արդյունքում տուժում է հայ բնակչությունը³:

1863 թ. Սահմանադրության հաստատումից հետո Ազգային Վարչությունը քննարկման է դնում տպագրական օրենքի նախագիծը, բայց մինչ հաստատելը փորձում է այդ օրինագիծը պարտադրել պարբերականներին («Մեղու», «Մասիս», «Ժամանակ», «Զեփյուռ» և այլն): Քաղաքական ժողովը 1863 թ. հոկտեմբերի 25-ի նիստում հրավիրում է պոլսահայ խմբագիրներին և «...առինքնելով ռսոփկանական ֆունկցիաներ ... նրանց պարտավորեցնում է ենթարկվել հանձնաժողովի մշակած կետերին»⁴, հետևյալ հրահանգներով՝ 1. Կրոնի դեմ չգրել, 2. Սահմանադրության դեմ չգրել, 3. Ազգային Վարչության արածների ու անելիքների վերաբերյալ բան չգրել, 4. Անձնական պատվի դեմ չգրել⁵: «Մեղուի» և «Զեփյուռի» խմբագիրները չեն ստորագրում հրահանգների տակ: Որոշ ժամանակ անց «Մեղուն» փակվում է, սակայն շուտով վերսկսում է իր աշխատանքները:

Ժամանակի մամուլն իրարամերժ դիրքորոշում է դրսևորում Քաղաքական ժողովի տպագրական օրենքի նախագծի վերաբերյալ, որն, ի վերջո, չի հաստատվում⁶:

¹ Այս երկու կաթողիկոսների գործունեության մասին տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 193, ց. 2, գ. 268, թ. 1-13: Նան՝ Իզմիրլեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 321-325, Ալիևեան Ն., Գալագանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ, Վիեննա, 1920, էջ 185-192:

² Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր N 3721, էջ 65ա: Տե՛ս նաև՝ Իզմիրլեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 190, 222-224:

³ Տե՛ս Կոստանդյան Է., Մկրտիչ Խրիմյան. հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Ե., 2008, էջ 163-168:

⁴ Հովհաննիսյան Ա., Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հ. 1, Ե., 1955, էջ 386:

⁵ Տե՛ս «Մեղու», 1863, N 222, էջ 313-315, «Ծաղիկ», 1864, N 69, էջ 51:

⁶ Տե՛ս Խառոտյան Ա., Արևմտահայ պարբերական մամուլը և գրաքննությունը Օսմանյան Թուրքիայում (1857-1908), Ե., 1989, էջ 46-74:

Փաստորեն, թուրքական իշխանություններն արևմտահայ մամուլի նկատմամբ վերահսկողությունն ու գրաքննությունն իրականացնում էին ազգային մարմինների միջոցով:

Ազգային ժողովի գործունեության ամբողջ ընթացքում ծառացած հիմնախնդիրներից էր քվորումի բացակայության հարցը: Գրեթե միշտ դժգոհություն էր առաջանում 140 երեսփոխանների մեծագույն մասի (71 հոգի) ներկայության ապահովման խնդրի շուրջ: Շատ հաճախ հնարավոր չէր լինում անգամ Կ. Պոլսի 100 երեսփոխանից 71-ի ներկայությունն ապահովել, որը վնասում էր Ազգային ժողովի բնականոն գործունեությանը: Հարցը պաշտոնապես քննարկվում է 1865 թ. մայիսի 21-ին, երբ Սերվիլչեն երեք առաջարկություն է ներկայացնում Ազգային ժողովին¹: Դրանցից մեկի էությունը կայանում էր հետևյալում՝ գավառական երեսփոխանների թիվը իջեցնել 20-ի, իսկ Կ. Պոլսինն ավելացնել 120-ի, որի դեպքում հնարավոր կլինի անհրաժեշտ 71-ի ներկայությունն ապահովել: Նման առաջարկը լիովին խախտում էր ընտրատարածքների համամասնությունը: Առանց այն էլ միայն Կ. Պոլսից ընտրվում էին 100, իսկ Արևմտյան Հայաստանի բոլոր գավառներից միասին՝ 40 երեսփոխաններ: Ինքնըստիկության, հարցերի վրձառական լուծումն էլ պատկանում էր մայրաքաղաքին, իսկ գավառահայության մասնակցությունն Ազգային ժողովի աշխատանքներին ձևական բնույթ էր կրում. «... Ասահմանադրութիւնը երբեք հասնել չէ կարող իւր նպատակին, քանի որ Կ. Պոլսի մէջ է միայն կենդրոնանում»²:

Սերվիլչեի առաջարկը մերժվում է Գրիգոր Էֆենդի Մարկոսյանի կողմից: Վերջինս առաջարկում է մինչև գավառական երեսփոխանների ընտրությունը, Կ. Պոլսի երեսփոխանների մեծագույն մասի, այն է՝ 51 հոգու ներկայությունն օրինական համարել: «51 հոգով օրինաւոր նիստ ընելը առժամանակեայ կերպով» հարցը քվեարկության է դրվում և ընդունվում, նաև որոշ-

¹ Տե՛ս Ատենագրութիւնը Ազգային ժողովոյ, 1860-1870, էջ 227:

² «Մշակ», 1873, N 35, էջ 44:

վում է կարևոր հարցերի համար նամակով քվե խնդրել երեսփոխաններից, որպեսզի որոշումներ կայացնելիս 71 ձայնն ապահովվի¹: Այս ձևով էլ 1866 թ. հուլիսի 22-ի նիստում կատարվում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրության քվեարկությունը, ինչն ապօրինի է համարում թուրքական կառավարությունը, դադարեցնում է Սահմանադրությանը՝ վերաքննելու պահանջով, լուծարում է Կրոնական և Քաղաքական ժողովները, արգելում նոր ընտրություններ կատարել:

Ի մի բերելով Ազգային ժողովի՝ 1863-1866 թթ գործունեությունը՝ տեսնում ենք, որ Ազգային ժողովի 12 նիստերում քննարկվել են ամենատարբեր բնույթի հարցեր, ընդունվել որոշումներ, օրենքներ, որոնք հասարակական մեծ հնչեղություն են ունեցել: Չնայած այդ օրենքների մեծ մասը գործնականում անհնար է եղել: Կիրառել պետականության բացակայության պայմաններում, կամ էլ մասամբ է կիրառվել: Կայացված որոշումները կիրառվել է այնքանով, ինչքանով որ կարող էր Ազգային ժողովն իրավունք ունենալ Օսմանյան կայսրության կողմից հպատակ ժողովրդին «շնորհված» կանոնադրությամբ: Այստեղ տեղին է հիշել Ա. Ալպոյաճյանի խոսքերն այն մասին, թե «օրենքը չէ յանցատորը, այլ մեզ շրջապատող պայմանները, որ զայն չեն կրցած իր առաջադրուած նպատակին ծառայեցնել»²:

Սակայն չպետք է մոռանալ, որ բազմաթիվ որոշումները վերջնական կետին չհասցնելու, օրենքների չգործադրման մեջ իր թերություններն ու դժվարություններն ուներ նաև Ազգային ժողովը: Նշենք դրանցից մի քանիսը.

ա. Ազգային ժողովի նիստերի մեծ մասի ընթացքում անիմաստ վեճեր էին տեղի ունենում:

բ. Շատ հաճախ Վարչության անդամներ էին ընտրվում գաղափարական տարբեր հայացքների տեր անձինք, որոնք հիմնականում զբաղվում էին հարցեր պարզաբանելով կամ հրաժա-

¹ Տե՛ս Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, էջ 229:

² ՀԱԱ, ֆ. 193, ց. 2, գ. 261, թ. 14:

րականներ ներկայացնելով, իսկ Ազգային ժողովն էլ նրանց հետ
բերելով կամ նոր ընտրություններ կատարելով: Իրականում Քա-
ղաքական ժողովն «... արդեմաբ գործելու համար յարատևու-
թեան, սկզբունքի և միաձայնութեան պէտք ուներ: Քաղաքական
ժողովն այս պայմաններէն զուրկ էր... Իսկ Կրօնական դասն էլ
թույլ ու ծուլ էր...»¹:

գ. Ազգային ժողովի նիստերը գումարվում էին հիմնակա-
նում առանց քվորում ապահովելու:

դ. Խախտված էր մայրաքաղաքի ու Արևմտյան Հայաստա-
նի գավառների հայ բնակչության ընտրական իրավունքի համա-
մասնությունը՝ Կ. Պոլսի պայմաններ ընձեռնելով գրեթե միանձ-
նյա որոշումներ կայացնելու համար:

ե. Ե՛վ Մահմանադրության գործադրման առաջին շրջա-
նում, և՛ հետագայում Ազգային ժողովը չի կարողանում լուծել
բյուջեի խնդիրը:

զ. Նիստերին չներկայանալու, իրենց լիազորությունները
չկատարելու համար, բացի «բարոյական պատասխանատվու-
թյունից» երեսփոխանները որնէ այլ պատասխանատվություն
չէին կրում:

Այս թերությունների մեջ «մեղավորության» իր բաժինն
ունեն նաև ժողովուրդը: Մ. Մամուրյանն իրավացիորեն նշում է,
որ «... անտարբերության ոգին էր մեր մեջ իշխում», ժողովուրդը
տեսնելով, որ Քաղաքական ու Կրօնական ժողովները լավ չեն
աշխատում, ասաց. «Ես այս Մահմանադրութենէն բան մը չհաս-
կացայ»² ու մի կողմ քաշվեց:

Թերևս Ազգային ժողովի գործունեության, թույլ տված
բացթողումների ու սխալների ուսումնասիրումը հնարավորու-
թյուն կտա մեզ և ապագա սերունդներին դասեր քաղել պատմու-
թյունից և միջոցներ ձեռնարկել պետության հետագա զարգաց-
ման ու առաջընթացի համար:

¹ Մամուրյան Մ., Հայկական նամականի, էջ 28:

² Նույն տեղում, էջ 34:

**МАНЯ НАДЖАРЯН
ИИ НАН РА**

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АРМЯНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО СОБРАНИЯ
КОНСТАНТИНОПОЛЯ В 1863-1866 ГГ.**

РЕЗЮМЕ

В армянской действительности XIX в. первым шагом конституционно-парламентской деятельности западных армян можно считать принятие Национальной конституции.

Не имея государственности, армянская община Константинополя сумела посредством Национального собрания разрабатывать и принимать новые законы и каноны, которые имели важное значение в установлении определенных норм.

В 1863-1866 гг. Национальное собрание провело 12 заседаний, на которых обсуждались различные вопросы, такие как избрание патриарха Иерусалима, принятие Устава братства св. Иерусалима, проблемы, связанные с католикосами Эчмиадзина, Ахтамара, Сиса и множество других.

Большая часть этих вопросов осталась нерешенной, но их обсуждение вызвало большой общественный резонанс.

**MANYA NAJARYAN
IH NAS RA**

**THE ARMENIAN NATIONAL ASSAMBLY
ACTIVITIES OF CONSTANTINOPLE IN 1863-1866**

SUMMARY

In the 19th century in Armenian reality constitutional-parliamentary activities' first step may be considered the acceptance of Western Armenians National constitution.

Without statehood the Armenian community of Constantinople with the help of the National Assambly was able to accept laws, rules which were of importance to Western Armenians in establishing relationship for maintaining certain norms.

In 1863-1866 the National Assambly called 12 meetings. At each meeting they discussed different kinds of questions, for example, the patriarch's election in Jerusalem, the congregation regulations there, the question of Catholicoses in Ejmiatsin, Sis and Aghtamar.

Most of the questions remain unsolved, but their discussions got the public's attention.